

Kung Sino ang Mas Kilabot sa Aswang at Tulisan

ALLAN N. DERRAIN

Hindi tao sina Gilda at Trudes. Ngunit tao sila kung titingnan habang hinihahanda ang kanilang mga alampay—si Gilda ang nagsusulsi at si Trudes naman ang naglalangis habang ibinubulong-bulong ng dalawa ang isang orasyong ganito ang paulit-ulit na sinasabi,

*Walang bala, walang itak ang sasagi sa 'king balat.
Walang tulos, walang sibat ang dito'y makasusugat.*

Sa tiyaga at liksi ng kanilang mga pagkilos aakalaing ginagawa nila ito para sa isang among mahigpit na nagmamatyag sa kanilang trabaho. Ngunit walang among kinikilala ang dalawang binibining hindi nga tao at hindi rin hayop ngunit nasa pagitan ng pagiging tao at pagiging hayop. Napatda lamang sila mula sa kanilang ginagawa nang tumambad sa kanilang harap ang anyo ni Senyor Nuestro Amigo na guro nila noon sa pagbasa at pagsulat.

“Good evening, ladies.”

“Madre de dios!” Halos matumba si Gilda sa kinauupuan.

“Hijo de puta!” segunda ni Trudes nang di naman halos natitinag.

Nakatalungko ang matandang guro sa pasimano ng bintana na parang kanina pa ito naroon at pinagmamasdan ang kanilang ginagawa. Nakafrak na may dobleng kuwelyo ang matanda, nakakarsones na bastipol at may hawak na bastong tila pamalo sa mga naliligaw na tupa.

“Oh, I’m so sorry if I have frightened you,” paumanhin nito sa garal na tinig habang hinihintay kung kailan siya patutuluyin. Ngunit dahil dito nagmumula ang alingasaw ng taeng pusa kung kaya hindi tumitinag ang magkapatid. Tumingin-tingin na lang ang matandang guro sa loob ng bahay na parang may hinahanap hanggang sa maagaw ang pansin nito ng

mga pulang lasong nakakuwintas sa dalawang dilag. Pilak na agnos ang palawit ng mga ito na sabay namang binuksan ng magkapatid nang mapansin nilang dito bumaling ang tingin ng kanilang bisita. Ipinakita ng dalawa ang nakalaman doong larawan ng kanilang yumaong ina, si Donya Gervacia Ginevra Bienveniste de Uriarte, ang unang impakta sa bayan ng Sta. Maria, Bulacan kung saan nanggaling ang kanilang pamilya.

“Isinusuot namin tuwing pupunta sa punsiyong alanganin ang oras,” paliwanag ni Gilda sa kanilang bisita.

“Bukod sa nakapagdaragdag ng alindog sa aming mga toreng garing na leeg, nagbibigay rin ito ng proteksiyon kahit saan kami pumaroon,” dugtong ni Trudes habang lalong inilalapit ang agnos sa matandang kausap na parang dito ito nais ipanakot.

Natagalan bago muling nakapagsalita ang matanda. “I came to see how you two are doing.”

Walang isinukling sagot ang mag-ate maliban sa pagtatakip ng kanilang mga ilong.

“I also wanted to remind you of our gathering tonight.”

Sapagkat matagal nang hindi dumadalo ang magkapatid sa kanilang mga pagtitipon. Sinabi ito ng matanda at saka nagpalabas ng isang ngiti na nagpapahiwatig sa dalawang may alam itong di nila alam ngunit dapat nilang malaman.

“Darating kami,” pagtitiyak ni Gilda. “Katunayan naghahanda na nga kami.”

Yumuko ang matanda para magpaalam dahil nahiwatigan na rin naman nitong nais na siyang palayasin ng dalawa. Isa pa, marami pang ibang mga kasama sa pulong ang kailangan din nitong puntahan bago tumugtog ang animas. Kaya mabilis itong bumaba sa pasimanong kinatutungtungan. Nakahinga nang maluwa sina Gilda at Trudes mula sa amoy ng matandang guro.

“Hindi ba’t nagtuturo rin ng hygiene sa eskuwelahan ng mga Amerikano ang matandang haw haw de sahonista de karabaw na iyan?” tanong ni Trudes.

“Tayo lang talaga ang nakaamoy sa kaniya, Mutya,” paalala naman ni Gilda sa kapatid na nakasanayan na niyang tawaging ganoon. Narinig pa nila ang mga kaluskos at kalampag sa balisbisan ng kanilang bubong hanggang sa may medya-agwa bago nila natiyak na nakagapang na ito hanggang alulod.

“Ngunit hindi natin siya narinig na umakyat,” puna ni Trudes.

“Dahil para siyang pusa,” paliwanag naman ni Gilda. Tumayo pa ito upang silipin sa labas ng bintana kung talaga bang nakaalis na ang matandang guro. “Kilos pusa, amoy pusa. Elang!” Biglang tawag ng dalaga sa nag-iisa nilang kasambahay sa paos na tinig. Itong Elang sana ang dapat na gumagawa ng lahat ng pagsusuksi at paglalangis para sa kanila, lamang ay hindi nila ipinahihipo sa iba ang mga alampay na itinuring na nilang sariling mga balat.

“Elang! Pumarito ka sandali!” segunda ni Trudes na may mas malakas at mas matalas na tinig na walang hirap na nakalalagos sa mga pader na yari sa ladrilyo. May kampanilya pa sana itong pantawag sa katulong pero may isang linggo na itong nawawala. “Elang, aalis na kami! Nasaan ba ang kiring iyon?”

Humahangos na pumanhik sa mataas at maligoy na hagdanan ang tinawag. Malamang na nanggaling pa ito sa pag-iis-is ng kawa sa batalan. Ilang saglit pa, humarap na sa dalawa ang isang babaeng nakayapak, nanlilimahid sa uling ang halos buong katawan, nakasuot ng basahan at paldang yari sa pinagtagpi-tagping katsa na si Trudes pa mismo ang nanahi. Hindi nga aakalaing dito nagmumula ang mabangong amoy ng manusya na nalalanghap ng magkapatid—ang magkahalong amoy ng pinipig at bagong paligong sanggol na natatanging samyo ng tao sa kanilang mga ilong. Humahalo ito sa amoy ng paglimot, kamatayan, at panahon na siyang amoy ng kanilang bahay. Sapagkat sa mga tulad nilang hindi tao’t hindi rin hayop, may amoy din ang ganitong mga bagay.

Malinis naman talaga sa katawan ang kasambahay at may maayos na mga damit din itong nakatago. Ngunit sa ganitong ayos siya nais makita ng kaniyang mga amo mula takipsilim hanggang madaling-araw. Sa mga panahong ito, Elang Uleng na naging Elang na lang kalaunan ang itatawag sa kaniya sa loob ng bahay. Pagtirik ng araw, saka nila ito uutusang maglinis at mag-ayos ng sarili suot ang isang malinis na baro’t saya. Sa panahong ito, Maria naman ang siyang itatawag sa kaniya sapagkat Maria Clamodio ang buo’t tunay niyang pangalan.

“Anong kailangan ng mga senyora?” Humihingal ang kasambahay sa pagitan ng mga salita upang maipakita sa mga among babae ang tindi ng kaniyang pagod sa pag-akyat sa mataas na hagdanan. Dalawampu’t limang taong gulang na ito samantalang mukhang mga dalagitang wala pa ring muwang sa kasamaan ng mundo ang itsura ng kaniyang mga amo. Labinlimang taong gulang pa lang si Elang nang unang mapunta sa pamilya

ng mga Uriarte samantalang parehong nasa labindalawa naman ang edad noon nina Gilda at Trudes. Tumigil sa normal nilang pagtanda ang mga amo niyang babae pagtapak ng mga ito sa edad na labingwalo. Sa kaniyang sariling pagkukuwenta, dalawampu't dalawang taong gulang na dapat ngayon ang dalawang alaga. Laway at langhap kasi ng isang may tuberkulosis ang kanilang pampabata. Pero dahil may ipinakikilala nang gamot ang mga Amerikano na mabisa raw laban sa tuberkulosis kung kaya batid ni Elang na laging maligalig ang kalagayan ng kaniyang dalawang senyora. Di naman siguro gaanong mapupuna ang diperensya ng isang labingwalong taong gulang sa umabot na ng dalawampu't dalawa. Pero paano kung umabot na siya ng singkuwenta anyos at ang kaniyang dalawang amo'y nasa ganito pa ring mga anyo? Tiyak na maghihinala na ang mga tao. May panahong darating na kailangan niyang mawala sa eksena.

“Ikandado lagi ang mga pinto,” bilin ni Gilda sa kasambahay nang hindi na binabanggit ang pinakamahirap na bahagi ng kaniyang bilin. Na buto ng ulikbang manok ang kailangan nitong gamiting susi pangkandado sa pinakamalaking pinto sa harap. Dahil sanay na ang kasambahay sa ganitong mga utos ng among babae, madalas may kasamang palaisipan, parusa, at gantimpala. Kamakailan lang, binigyan siya ni Gilda ng dalawang panyong lalabhan. Puti ang isang panyo at itim naman ang isa. Sa paglalaba, kailangan ni Elang paputiin ang itim na panyo at paitimin naman ang puti. Tatlong mapipinong kurot sa singit ang parusa kung hindi niya ito magagawa at isang kuwintas na may ternong bestida naman ang gantimpala kung magtatagumpay siya. Sapagkat ganito ang buhay, laging sasabihin sa kaniya ni Gilda: laging puno ng mga pagsubok. Hindi pa batid ng katulong ang paraan ng pagtitina ng tela. Kaya abo, apog, gawgaw, palo-palo at katas lang ng dayap at sampagita ang tiniyagaan niyang panlaba. Sa huli, bagama't mahusay naman niyang nalabhan ang dalawang panyo, hindi pa rin niya nagawang pagpalitin ang kulay ng mga ito. Nang iharap niya ang bunga ng kaniyang pagod, hindi naman matukoy ng mga amo kung aling panyo ang dating puti at kung alin ang dating itim kaya't lusot siya sa sinasabing pagsubok. Walang tunay na puti at itim sa mundong ibabaw. Ito ang aral ng dalawang panyo ayon sa kaniyang dalawang amo.

“Huwag magpapapasok ng kahit sino, kahit pa kilala natin,” dugtong ni Gilda sa naunang bilin.

“Dahil paano na lang kung may biglang manloob dito at magnakaw ng puri mo,” dugtong ni Trudes sa sinabi ng kapatid habang ibinabalik nito sa

isang munting kahon ang mga ginamit na bote ng langis, sinulid, at karayom. “Mayroon na tayong ganiyang mga narinig na kuwento. Pero bakit kailangang mangyari din sa atin? Dahil ba mga babae tayong namumuhay mag-isa sa gitna ng gubat? Mahirap na, Elang. Anong sasabihin namin sa mga kaanak mo sa Maragondon kung sakaling mapariwara ka?”

Napahagikgik ang Caviteña hindi dahil sa wala na siyang puring dapat ingatan sa gulang niyang dalawampu't lima kundi dahil matagal nang patay ang lahat ng mga kamag-anak niya sa Maragondon, at alam niyang alam ito ng dalawang amo.

“Tandaan din na dapat laging nakasindi ang mga ilaw sa sala,” dagdag ni Gilda sa kaniyang mga bilin, “at tuloy-tuloy lang ang masayang tugtog habang naghihintay sa pagbabalik namin.”

“May lakad ka rin ba, Elang?” nanunudyong tanong ni Trudes. “Bakit parang may malalim kang pinag-iisipan? Kung may lakad ka, baka gusto mong makisabay sa amin.” Ngunit di na nila hinintay na makakibo si Elang. Mabilis nilang ibinalabal sa mga sarili ang mga sinulsihan, nilangisan at dinasalang itim na alampay. Sa isang iglap, nilamon sila ng mga ito upang palitawin ang dalawang ibong kasing itim ng uling, ibong bilog at makintab na holen ang mga mata, kulay kalawang ang tuka, paa at gatangkay ang mga biyas, na may mga kukong kasintalas ng balisong. Kakak ang tawag sa kanila ng mga tao dahil sa nililikha nilang ingay habang lumilipad. Kung anyo ng isang tunay na aso, baboy, o kabayo ang isinasakatawan ng isang aswang sa kaniyang pagpapalit-anyo, tunay na ibon din naman ang mga kakak. Ngunit ang karaniwang uri nito’y hindi na makikita sa mga pulong ito sa kasalukuyan dahil matagal na silang nalipol nang pagpuputulin ang mga punong barayong na nangangaunti na ring uri ng punong kahoy na likas nilang tirahan. Wala nang nakatatanda sa ngalan ng punong ito sa kasalukuyan, kahit pa madalas itong ginagamit noon sa paggawa ng mga galeon nang magbukas ang kalakalan sa Maynila at Acapulco.

Hindi na nagulat si Elang sa pagpapalit-anyong kaniyang nasaksihan. Noong nabubuhay pa si Don Anastacio Atanacio Matias de Uriarte, naging bukas ang kanilang bahay sa pangangalakal ng mga Kastila, Amerikano, Tsino at Tagalog. Taliwas naman sa naging ugali ng dalawa nitong anak na hindi tumatanggap ng bisita. Madalas gugulin ng dalawang dalaga ang kanilang buong araw sa pag-aalaga ng mga gansa, manok, itik, at pabo, paglalaro ng panggingge, pag-inom ng tuba, pagnganganga, at pananabako habang hinihintay ang paglubog ng araw. Dahil kabilang din sila sa Cofradia

de San Sebastian na dumadalaw at nag-aaruga sa mga may sakit, abala rin sila sa paggawa ng suman at kalamay na pasalubong nilang madalas sa mga dinadalaw. Ngayong gabi, dadalaw muli sa mga may sakit ang mag-ate.

“Para sa wagas, dakila, at busilak na pag-ibig na makapangyarihan sa lahat, kampanya!” kakak ni Gilda.

“Kampanya!” segunda ni Trudes.

At ikinampanya ng dalawa ang mga pakpak na bagong sulsi at bagong pahid ng lana. Nang pakawalan ng magkaptid ang mga sarili sa hanging may samyo pa ng dama de noche, nagpahabol pa ng huling bilin si Gilda: “At kung sakaling tanghaliin kaming bumalik bukas, ikaw na ang bahalang magpakain sa ating mga alaga,” na ang tinutukoy ay ang mga itik, manok, pabo, at gansa sa kanilang bakuran.

Sinundan ng tanaw ni Elang ang paglipad ng mga amo. Nagpaikot-ikot muna ang mga ito sa higanteng puno ng sikamorong nasa harap ng balkon—hinaharot ang hangin sa pagbato ng kanilang mga sarili palayo at palapit sa puno habang sinusubukan ang indayog at tibay ng kanilang mga pakpak. Hanggang sa tuluyan na silang pumailanlang patungo sa noo’y namumutlang buwan.

Isinara ni Elang ang mga bintana. Sinindihan niya ang nag-iisang aranya sa may sala gaya ng bilin at nagpatugtug ng La Paloma sa gramopono gaya rin ng bilin. Kaya kahit nasa gitna ng gubat, aakalain ng mapapadaang may nagaganap na isang sayawan sa loob ng matandang bahay. Napansin kasi ng kaniyang mga among ganito rin halos ang ginagawa ng mga tao sa kanilang mga lamayan. Pinaliligiran ng maraming ilaw ang kabaong ng yumao at naglalaro sila ng huego de prenda sa tabi nito para manatiling maingay at gising ang mga nagbabantay at para di makalapit ang aswang na gustong tumangay sa bangkay.

Ang hindi lang nagawa ni Elang ay ang pagsusi sa malaking pinto sa harap gamit ang buto ng ulikba. Kailangan pa niyang humuli ng itim na manok doon sa kulungan. Kakatayin niya ito para lang sa buto. Kinain kasi ng kanilang alagang aso ang butong kaniyang itinatabi para magamit na susi. Kinain o ipinakain ng kaniyang mga amo sa aso. Itong alaga nilang aso na halos kasinlaki ng bisiro, na kung minsan mukhang aso pero may panahong mas mukhang kambing. At tulad ng kaniyang dalawang amo, mahilig ding magkalkal ng kung ano-ano sa sementeryo. Sa kasawiang palad, humarang sa lalamunan nito ang pinagdiskitahang buto, kaya kasabay ng paglaho ng susi ng bahay ang kaniyang buhay. Ayaw na ni Elang magpunta pa sa kulungan ng

mga manok para magsimula uli sa simula. Hindi dahil tinatamad siya kundi dahil sa kaniyang kaloob-looban, hindi niya naintindihan kung bakit buto pa ng manok na ang kaitiman ay sagad hanggang buto ang kailangang ipansusi sa kanilang pinto na yari sa kamagong. Itim na susi para sa itim na pinto. Itim para sa itim. Iyan ang simpleng paliwanag sa kaniya noon ng kaniyang mga amo. Na sumasalungat naman sa unang aral na itinuro sa kaniya ng dalawa, na walang puti at itim sa mundong ibabaw.

Maaaring pagsisihan ng dalaga ang munting pagsuway na ito dahil habang nakikinig sa masayang himig ng habanera, isang pangkat ng mga bandolero ang paparating sa tapat ng kanilang tarangkahan, at “Galawin n’yo nang lahat, huwag lang ang mga pabo,” ang magiging kaisa-isa niyang pakiusap pagharap niya sa mga ito.

Ngunit habang di pa ito nagaganap, panatag na nakaupo sa silyon ang naiwang kasambahay. Pinag-iisipan niya kung saang dako ng mundo makararating ngayong gabi ang mga amo at kung anong mga pasalubong bukas pag-uwi ang dala ng mga ito.

Minsan, isang rosaryong may krusipihong tubog sa ginto ang iniuwi sa kaniya ni Gilda. May nakasabit pa ritong hibla ng mahabang buhok na buhok marahil ng dating may-ari.

“Ang iyong gantimpala para sa paglalaba ng aming mga panyo,” pahayag ni Gilda habang isinasabit sa katulong ang rosaryo na parang isang ninang na nagreregalo sa kaniyang inaanak na dalaga. Hindi napaso ang kamay ng among babae kahit hawak pa nito ang sagradong kuwintas. Kaya paano ngang mapagdududahan ang pagkatao ng mga Uriarte gayong bukod sa masugid na mga kasapi ng Cofradia de San Sebastian, madalas din silang nahihilingang maghermana mayor sa taunang pista ng poong tadtad ng palaso ang katawan. Hiramang din sila ng mga plato, mangkok, baso, kubyertos, at kawa. Sa kanila rin umuutang ang mga tao ng pambili ng binhi at abono tuwing sumasapit ang panahon ng pagsasaka. Ang hindi nila pagtanda ang lalong patibay na sila’y mga tunay na pinagpalang santa. Palaisipan man sa iba ang tunay na edad ng dalawang mahiwagang babaeng nakatira sa gubat, itinuring na rin silang mga mapagpalang Makiling at Sinukuan ng kanilang bayan. Kaya ang bahay ng mga Uriarte’y tinawag na ring Bahay ng mga Maria.

Ang totoo, walang pakialam ang mga gaya nina Gilda at Trudes sa relihiyon o sa sinasabing laban ng Kabutihan sa Kasamaan. Ayon sa isang alamat, nang magsabong noon sa langit ang pulutong nina Miguel at Lucifer, nasa tabi lang ang kanilang mga ninuno at nanonood. Ngunit dahil sa kawalan nila

ng pakialam sa kahit kaninong panig, ipinatapon din sila sa lupa hindi bilang mga demonyo kundi bilang mga aswang. Kaya kung pumapasok man ng simbahan ang magkapatid na Uriarte, hindi sila naroon para magdasal kundi para uriratin ang mga pinakabagong habing patadyong at pinakamabusising burda ng mga belong pansimba ng mga dalagang deboto.

“Bagong bestida ang bagay diyan,” sabat ni Trudes habang pinanonood ang paggawad ng gantimpalang rosaryo sa katulong. Sinasadya nitong ipahalata ang himig ng pagkainggit upang lalong mairalin kay Elang kung gaano ito kapalad bilang isang muchacha. At tunay nga itong mapalad sapagkat nang araw na iyon, bukod sa rosaryong kuwintas, binigyan din ito ng kuwarta ng dalawang among babae at inutusang bumaba ng bayan upang magpatahi ng bagong terno.

“Bago ka magpunta sa modista, dumaan ka muna ng simbahan. Tingnan mo’ng baro’t sayang suot doon ng mga nagsisimbang prinsipala. Tandaan mong mabuti ang klase ng kanilang tela, pati kulay at tabas. Piliin mo kahit sa isip mo lang kung alin ang pinakabagay sa iyo,” bilin ni Gilda habang inilalabas sa isang sisidlang tila supot ni Hudas ang mga salaping bunga ng panloloob nila nang nagdaang gabi sa bahay ng isang asendero.

“Dahil sinong makapagsasabi,” dugtong naman ni Trudes, “isang araw darating dito ang iyong Prinsipe Amante. Mabibighani mo siya sa unang tingin pa lang sa taglay mong alindog na lalong pinatitingkad ng bago mong suot na terno. Makikipagkilala siya sa iyo kahit aayaw ka pa sa simula at kahit mukhang hindi ka pa nakapaliligo ...”

“Hintay! Hindi maaari iyan!” tutol agad ni Gilda. “Si Maria Clamodio at hindi si Elang Uleng ang dapat na humarap sa magiting na ginoo.”

“Ngunit mamahalin pa rin ng kaniyang kamahalan itong si Elang bilang si Elang,” tugon ni Trudes. “Patunay na hindi tumitingin ang ginoong ito sa panlabas na anyo. Sa bandang huli, pangangakuan ka niya ng kasal, malaking bahay at mga anak, at ilalayo ka sa lahat ng ito.” Idinipa ni Trudes ang dalawang braso na parang artista sa Teatro Zorilla upang maituro lang ang “lahat ng ito” na kaniyang tinutukoy.

“Ay, Mutya,” nasambit na lang ni Gilda kasunod ng isang buntong-hininga.

“Iyon nga lang po mga senyora,” singit ni Elang “hindi totoo ang mga prinsiphe.”

Hindi nakahuma ang magkapatid sa narinig.

“Ang ibig kong sabihin, maaaring totoo sila ngunit walang makikita dito sa ating kapuluan,” pagtatama ni Elang sa sarili. “Iyan ang dahilan kung bakit tumigil sa pagsusulat ng komedya ang inyong ama. Nakita niyang walang katuturan ang kaniyang mga pinapaksa. Iyang mga dugong bughaw na madalas maging bida sa kaniyang mga dula, malayo sila sa kung saan tayo ngayon nakatayo dahil naroon sila sa mga bayang nakakasakop sa mga bayang katulad ng sa atin.”

“Malayo ngunit malapit din pala,” pakli ni Trudes.

“Ano ngayong malasakit maaaring magkaroon ang mga prinsipeng ito sa mga babaeng tulad natin?” paggigiit ni Elang. “Nahihiwatigan man lang ba nila kung anong uri ng buhay mayroon tayo dito?”

“Pero anong masasabi ninyo sa mga ’merkanong soldado?” tanong bigla ni Gilda. Dahil bigla niyang naalala ang madalas nilang pagdapo sa bubong ng kuwartel para silipin at kumustahin ang kanilang mga “kasintahang” natutulog doon. Minsan na rin silang nagkatampuhang magkapatid dahil sa isang sundalo. “Nakita n’yo na siguro kung gaano kakisig ang mga gererong ito sa kanilang suot na uniporme at sukbit na karbin. Alam kong wala sa ilalim ng monarkiya ang kanilang bayan pero hindi ba’t nasa kanila rin ang tikas at giting ng mga prinsipeng nababasa natin sa mga metriko romanse?” Inililis pa ng dalaga ang kaniyang saya upang palitawin ang panloob na pundyang yari sa watawat ng mga yanqui.

“Ay! Ay! Ay!” Biglang nagtitili si Trudes. “Malandi ngunit makabayan,” sabay turo sa watawat na nais pa sanang salduhan.

Nais sanang tanungin ni Elang kung ano ang ibig sabihin ng amo sa pagiging makabayan ni Gilda at kung anong bayan ang tinutukoy nito sa salitang makabayan dahil nais din sana niyang maunawaan ang politika ng pagsusuot ng panloob. Ngunit bago pa nakapagsalita’y bumaling agad sa kaniya si Trudes na parang nakaisip ng isang bago’t napakasayang laro.

“Mamili ka, Elang,” ang sabi nito. “Buong buhay kapiling ang isang matandang Gobernador Heneral Retana na malamang ay malayong kamag-anak ng kanilang hari (dahil mukhang magkakamag-anak naman ang lahat ng mga Kastila) o isang gabi lang kapiling ang isang hamak ngunit napakasimpatiko at napakakisig na Sergeant Johnny White? Mamili ka!”

Pigil-hiningang hinintay ng magkapatid ang isasagot ng kasambahay.

“Kayo, senyora, ang mas nakahahawig ng mga Reyna Elena sa santacruzang at kayo rin ang higit na may pagkakataong makapaglakbay sa malalayong

bayan. Kayo ang mas nasa posisyong mamili.” Naniniwala ang dalagang kasambahay na ang mga tulad niyang nakapagbabasa na ng mga sulatin buhat sa pahayagang *Muling Pagsilang* ay di na dapat nagpapatangay sa ganitong uri ng kahibangan. Ngunit para masiyahan ang lahat at para di na humaba pa ang usapan, tinanggap na rin niya ang iniaalok na perang pambili ng baro’t saya.

Sapagkat siya lang ang totoong maaaring umunawa sa mga amo. At nais pa niyang higit na maunawaan ang mga gawi’t naturalesa ng mga ito. Nais niyang sundan ang yapak ni Don Anastacio na mula sa pagiging biyahero ng abaka ay bumaling sa pagsusulat. Mula nang makipagsulatan ito kina Kalaw, Poblete, Moxica at iba pang mga propagandista at mula rin nang makadaupang-palad nito ang isang Maestro Malabanan, na naging guro nina Mabini at Malvar, ay bumaling naman ang kaniyang among lalaki sa pagsulat ng komedya patungo sa pagsulat ng etnolohiya. Malaki ang naging impluwensiya ng nasabing maestro kay Don Anastacio kung kaya bago namatay itong huli, nakapagsulat pa ito ng isang artikulo tungkol sa kinauuwian ng mga magsasakang napipiit sa presidencia dahil sa salang pagnanakaw. Sa artikulong ito, sinikap ng ginoong pasubalian ang maling paniniwala ng mga dayuhan na likas sa lahi ng mga katutubo ang pagiging kawatan.

Tangan ang ganito ring simulain, nagpasiya si Elang na magsusulat din siya ng isang artikulong tungkol naman sa isang lahing di pa kailanman napag-aaralan. Nakababasa siya’t nakauunawa ng kaunting Espanyol, salamat sa pagtitiyaga ni Don Anastacio na nagbigay sa kaniya noon ng mga libreng aralin. Sa paggabay ng butihing don, nagkaroon din siya ng interes kina Jagor, Balmori, Unamuno, Cervantes, at iba pang mga manunulat na ipinagbabawal sa listahan ng Simbahan.

Dahil kulang ang kaalaman niya sa mga dayong wika, hihingi siya ng tulong kay Senyor Nuestro Amigo na kaibigan nilang guro para maisalin sa Espanyol o sa Ingles ang kaniyang binabalak na artikulo. Hindi kasi ito maaaring malathala sa Tagalog. Wala sa mga may pinag-aralan ang maniniwalang may katuturan ang kaniyang isusulat kung ito’y nasa wika ng mga tulad niyang katutubo. Sa sandaling maisalin ito, ipalalathala niya ang kaniyang akda sa *Articulos Varios Sobre Etnologia, Historia y Costumbres de Filipinas* o kundi naman ay sa *Oriental Records of the Philippine Islands*.

Nang huminto sa pagtugtog ang gramopono, isinalang muli ni Elang ang awitin ni Yradier upang ihatid siya ng himig nito patungo sa sariling silid na malapit sa taguan ng mga sandok, kawali, at kaldero.

*Cuando salí de la Habana
¡Válgame Dios!
Nadie me ha visto salir
Si no fui yo ...*

Inilabas ni Elang ang munting kampanyang nakatago sa kaniyang balsa. “Puwede ka nang lumabas diyan,” bulong niya sa hangin sabay kaway sa kampanya. Basta’t nag-iisa siya sa malaking bahay, lagi niyang iniisip na may kung sino o kung anong nilalang ang biglang lilitaw na lang mula sa kung saang sulok dahil hinihintay lang ng nilalang na itong makaalis ang mga among babae. Subalit walang gumagalaw na kahit ano sa paligid. Kahit na anino. Sa lamig ng gabi, tulog kahit mga daga at ipis. Hindi niya nais maging mapamahiin dahil hindi maaaring maging mapamahiin ang gaya niyang naliwanagan na sa mga isinulat ni Rizal. Ngunit kapag ganitong nag-iisa siya sa bahay ng kaniyang mga amo, di niya maiwasang magkaroon ng pakiramdam na nag-aanangan ang mga kawali, kawa, at palayok sa kanilang patungan, at di magtatagal, isa sa mga ito ang kakalabit sa kaniya sa dilim upang makipagdiskurso tungkol sa mga bagay na dapat at hindi dapat na pinaniniwalaan ng isang ilustrado.

*Si a tu ventana llega una Paloma,
Trátala con cariño, que es mi persona.
Cuéntale tus amores, bien de mi vida,
Corónala de flores, que es cosa mía ...*

Isang pangkat ng mga combachero ang umaawit mula sa gramopono. Malinaw na dumadaloy sa buong silid ang kanilang mga boses. Para ngang may mga kasama siya sa loob ng bahay. Sinindihan niya ang lamparang nakapatong sa mesita. Siya lang talaga ang mag-isang naririto. Madilim, maagiw at magabok ang kaniyang munting silid hindi dahil sa tamad siyang maglinis kundi dahil ang ganitong larawan ng silid ang nais ng kaniyang dalawang amo para kay Elang Uleng.

Sa ilalim ng kaniyang katre hinila ni Elang ang isang tampipi. Sa loob niyon nakatago ang isang kuwadernong papel de arroz ang mga pahina. Isang dating manliligaw na sangley na nakatalos sa hilig niya sa pagsusulat ang nagregalo sa kaniya ng kuwaderno. Tinigilan lamang ng sangley ang panunuyo nang malaman nito kung saan ito nakatira at kung sino ang kaniyang mga pinakikisamahan.

Halos gabi-gabi na niyang naging katagpo ang kuwaderno. Kung naging lalaking kasintahan lang ang sulatan, malamang na sinabi na nito sa kaniyang “kanina pa kita rito hinihintay.” Nahahati sa tatlong kabanata ang mga tala rito ni Elang. Sa unang kabanata, inilarawan ng dalaga ang anyo ng isang aswang tuwing sumasapit ang gabi. Sa ikalawang kabanata, inisa-isa niya ang gawain ng mga aswang kung umaga, dahil hindi totoong natutulog lang sila buong araw. Sa ikatlo at pinakahuling kabanata, sinikap niyang sagutin ang ilang maseselang tanong tulad ng kung niriregla ba ang mga aswang, at kung niriregla, sila rin ba’y nabubuntis? Ipinaliwanag ni Elang na hindi lumalaki ang bilang ng mga aswang sa pagluluwal ng kanilang mga bagong silang sa mundo. Dumarami sila sa pamamagitan ng pagpapasa ng kanilang galing sa isang hindi aswang. Si Donya Gervacia lang ang nag-iisang aswang noon sa angkan ng mga Uriarte. Isa lang sa pamilya ang puwede niyang pamanahan ng kaniyang itim na sisiw at ito ang paboritong anak na nasa hustong gulang. Bago siya namatay, naipasa niya ang alagang kiti kay Gilda. Siyam na araw munang nilagnat at nagsuka ang dalaga bago lubusang nakapamahay ang itim na sisiw sa bago nitong tirahan. Buwan noon ng Abril, panahon ng pagtubo ng mga luyang dilaw nang unang magbanyuhay ang dalaga isang gabing maalinsangan. Kasama ng iba pang mga bagong aswang, sabay-sabay silang nagsilipad patungo sa una nilang pagtitipon.

Naipapasa rin ang pagiging aswang sa laway. Sa ganito naman naging aswang si Gertrudes na hindi tiyak ni Elang kung nakainggitan ba ang kapatid o kung sadyang nais damayan ang kambal na isang oras lang ang tanda sa kaniya sa gabi-gabi nitong pagtatanan. Isang hibla ng buhok ni Trudes na kagat-kagat ng magkapatid sa magkabilang dulo ang ginamit na tulay upang maitawid ang laway ni Gilda papunta sa bibig ni Trudes. Pagdating sa loob ng katawan, parang semilya ang laway na namuot naging itlog pagkaraan ng siyam na buwan at napisa pagkalipas naman ng siyam na araw.

Ipinaliwanag din ni Elang sa kabanatang ito na hindi maaaring magbuntis ang mga babaeng aswang sapagkat panay dayami ang laman ng kanilang sinapupunan. Sa mga dayaming iyon namumugad ang sisiw na parasito’t anting-anting. Para sa susunod na kabanata, balak naman niyang ilarawan ang tungkol sa daligmata na tawag sa kapatiran ng mga aswang at kung paano sumasalakay ang mga ito tuwing gabi. Na hindi niya maisusulat kung hindi siya sasama sa paglipad ng mga ito. At paano siyang makalilipad kasama ng mga ito kung hindi muna siya magiging isang kakak na tulad nila? Dahil gaya ng natutuhan niya kay Don Anastacio, hindi maaaring magsulat ng hindi muna nakikita o nararanasan.

Kung nakalilipad lang sana si Elang, malamang na nasundan niya ang dalawang senyora na wala pang kalahating oras ay nakarating na sa sementeryong nasa libis ng bayan. Malamang din na nakita niya ang pagdapo ng mga ito sa isang matandang puno ng kapok. Habang nakadapo sa punong iyon, tinatanaw ng magkapatid ang mga nitsong nakapalibot sa kanila. Sa liwanag ng buwan, nababasa nilang tila may mga matanglawin ang mga pangalang nakasulat sa mga lapida. Narito ang nitso ni Anacleto na nag-iisang lalaking naging kalaro nila mulang pagkabata. Pinag-aral ito ng mga magulang sa Escuela Municipal sa Maynila. Maghahanda sana ang binatilyo para sa kursong medisina at kapag nakakuha ng lisensiya'y babalik daw ito para pakasalan ang isa sa kanila. Mahabang panahon silang naghulaang magkapatid kung sino sa kanila ang pakakasalan sa wakas ng kanilang kaibigan. Ngunit namatay si Anacleto sa pulmonya sa edad lang na labimpito. Nakabaon ngayon sa damo ng pagkalimot ang nitso nito ngunit di nila malilimutan kahit kailan ang mga mata nitong kulay almendras.

“Matagal na rin tayong dapat na namatay,” gusto sanang sabihin ng magkapatid sa isa't isa kahit pabiro. Kahit na di pa naman sila tunay na matatanda ngunit naririnig na rin nila kapuwa ang pagtawag ng lupa sa kanilang mga katawan. Na dapat na silang humimlay rito katulad ng pag-uwi sa sariling tahanan.

Sa saliw ng huni ng mga kuliglig, nagpaanod nang tuluyan si Trudes sa malulungkot na gunam-gunam ng pag-uwi sa huling tahanan, samantalang mas minabuti naman ni Gildang mag-alala kung nakandado ba ng kanilang katulong ang malaking pinto sa harap ng kanilang bahay gaya ng kaniyang bilin. Ngunit bago tuluyang nagsanga ang diwa ng dalawa ay biglang nanahimik ang mga kuliglig sa paligid. Napalitan ito ng kakatwang ingay na tila isang gubat ng mga kawayan ang sabay-sabay na pinuputol buhat sa malayo. Nagkaroon ng anino ang mga tunog. Mga anino itong nakikipaglaro sa sarili din nilang mga anino. Bunga ng malilikot na laro ng liwanag ng buwan ang kanilang mahaharot na galaw. May mga pumapagaspas na sa paligid. Lumigid-ligid muna ang iba sa punong kinaroroonan nina Gilda at Trudes dahil tulad ng dalawa, hinahanap din ng mga aninong ito ang pinakamainam na sangang maaaring dapuan. Naghabulan naman ang iba sa ibabaw ng mga nitso hanggang sa magsidapo rin sila sa puno ng kapok. Doon silang lahat nag-umpukan—mga aninong may kasama nang laman—na parang may delubyong darating at ang punong tagpuan ang tuktok ng Ararat na huling palulubugin ng delubyong inaabangan. Ilan sa mga bagong dating ang bumati sa magkapatid na Gilda at Trudes sapagkat sila raw ang

pinakamaaga sa tagpuan. Nagsimulang maging tore ng babel ang puno. Tuloy-tuloy sa pagkakak ang mga ibon habang parang mga batang naghaharutan ang iba. Harutang madalas nauuwi sa sakitan, tukaan ng mga batok, at walang patumanggang pagtatalik na sinasaway naman ng mga mas nakatatanda dahil ito raw ang nagkakalat ng sipilis sa kanilang hanay. Pero habang nasa anyong kakak kasi itong mga aswang, higit na tumataas ang kanilang libog dahil amoy na rin nila ang libog ng iba. Amoy sa amoy at libog sa libog.

Kaya hindi dapat nalulungkot ang magkapatid na Gilda at Trudes kung tutuusin. Narito ang kanilang mga kauri't kapanalig. Ngunit di gaya ng mga taong maaaring magtangi ng kanilang kapuwa, walang matalik na mga ugnayang maaaring mabuo sa pagitan ng mga kakak. Ang ugnayan nila'y ugnayan lang ng mga magkakasama sa iisang kawan.

“Quiet, children! Quiet!” saway sa kanilang lahat ng ibong Dimagupiling na mag-isang nakadapo sa tuktok ng puno. Maliban sa mga kulugong nakaumbok sa tuka at mga paa, walang ipinagkaiba ang ibong ito sa iba pang mga naroon sa puno. Ayon sa alamat, nabuhay na ang ibong ito bago pa dumating ang mga Kastila. Nagpapakita ito tuwing bagong sibol ang buwan at tinutugis ng mga mandirigma't mangangaso ng iba't ibang banwa dahil nagdadala raw ng salot.

“Magandang gabi po, Senyor Nuestro,” ang bati sa kaniya ng mga kasama. Dimagupiling ang sinauna niyang pangalan ngunit Nuestro Amigo ang bansag sa kaniya sa mga panahong peligroso at kakampi ang kailangan ng halos kahit sino.

Sa kaniyang hudyat, nagsilapag sa lupa ang lahat ng mga kakak. Agad silang nagsipagbalik sa mga anyo nilang tao upang matiyak ang bilang at pangalan ng lahat ng mga dumalo. Naroon ang kabesa, ang kusinero ng kura, ang kartero, ang panadero, ang mag-anak na may-ari ng pinakamalaking palaisdaan sa San Sebastian kasama na ang kanilang katiwala. Naroon din sina Don Filemon, Donya Sepa, Don Custodio, Manang Ising, Tandang Tinio, Senyora Fatima, Mang Damian at iba pang di aakalaing may mga itim na sisiw na inaalagaan sa loob ng kani-kanilang mga katawan. Walang mahirap at mayaman. Lahat pantay-pantay sa harap nina Inang Dilim at Amang Buwan.

Sa pangunguna ng matandang guro, isinagawa nila ang sayaw na Pagpupugay sa Dilim Aming Inang Dilim. Muling nagbalik ang ingay ng mga tila pinuputol na kawayan. Sa saliw nito, iwinagayway nila ang mga kamay para sa nagdurugong buwan na ayon sa kanilang alamat ay siya raw

nilang tagapagbantay. Ipinadyak-padyak nila ang kanilang mga paa para sa mga anak nina Adan at Ebang itinaboy sa mga yungib at ilalim ng lupa—sa mga Itinagong Lahi ngunit batid nilang kasama nila ngayon sa pagdiriwang. Ipinaikot-ikot ang mga ulo sabay sa paggiling ng mga balakang para sa mga puno, bato, ilog, lupa, at bundok na buong buhay nilang naging mga tagapagkupkop. Sa gitna ng lahat, nagsayaw nang hubo't hubad ang magkapatid na Uriarte na tanging ang mga pulang lasong nakakuwintas sa leeg ang natirang suot sa katawan. Kumandi-kandirit sila sa ibabaw ng mga nitso at nakakamadang mga kalansay bilang pasasalamat sa kamatayang nagbibigay sa kanila ng makakain sa araw-araw. Umindak sila para sa Dilim Aming Inang Dilim na nagtatago ng kaban-kabang hiwaga. Kumunday-kunday din sa kaniya na mapagkupkop nilang magulang. At umindayog sila sa saliw ng hanging naglalaro sa mga dahon at sanga para sa kaniyang nagdadala ng karunungan di maihahatid ng liwanag. Nagsipaghubad na rin ng kani-kanilang mga kasuotan ang iba pang mga naroon. Sabay-sabay nilang iniunat ang mga bahagi ng kalamnang maaaring iunat. Pagkaraa'y sabay-sabay ding itiniklop ang maaaring itiklop. Namilipit ang ilan sa pamamaluktot. Nangisay naman ang iba. At sa dulo nito, nagsibalik silang lahat sa kanilang anyo bilang mga ibong kakak. Nagsibalik din ang lahat sa puno ng kapok.

“At ngayon,” pasakalye ni Kabesang Kulas na tagapagsalita at kanang kamay ng nag-iisang ibong nakadapo sa tuktok ng puno, “sisimulan na ng kapulungan ang pagtitiyak sa mga bagay na gusto nating matiyak.” Sandali pa itong huminto para kunsultahin ang Senyor Nuestro. Nang maibulong na rito ang mga nais ipasabi ay saka lamang ito nagpatuloy.

“Germinigilda at Gertrudes, nais mabatid ng kapatiran ang katotohanan sa mga sumbong na kayo'y nangungulimbat ng mga gamit, salapi, at alahas buhat sa mga tao. At ito, sa kabila ng ating batas na nagsasabing kumakain lamang tayo ng tao ngunit hindi tayo nagnanakaw sa kanila. Hinihiling ngayon ng kapatiran ang inyong pagtatapat tungkol sa bagay na ito.” Dumako ang tingin ng lahat sa magkapatid na Uriarte.

“Para malaman ninyo, wala sa dugo ng aming angkan ang pagiging kawatan,” matuwid na pagtugon ni Gilda kahit alam niyang amoy na ng kaniyang mga kasama ang kaniyang kasinungalingan.

“Ngunit may ilang nakakita kung paano ninyo nilooban ang bahay ng mga asendero,” pahayag ni Kabesang Kulas. “May nakakita rin nang gabing pinagnakawan ninyo ang sanglely na may-ari ng pagawaan ng sigarilyo. Nakita rin kayong lumabas buhat sa simbahan tangay ang korona at rosaryo ng Mahal

na Birhen. At upang isalaysay ang kanilang mga nakita, tinatawagan ko sina Lagring, Tasing, at Ising na saksing lahat sa mga nabanggit na pagnanakaw.”

Isa-isang nagbigay ng kanilang mga sinumpaang salaysay ang tatlong tinawag na ginang, na kung isusulat lahat ang mga sinabi’y tatlong kabanatang nobeleta rin ang magiging katumbas. Ngunit matapos nilang magsalita, hindi na nagawang magkaila ng magkapatid ano’t naiyak na lamang si Gilda sa labis na kahihiyang samantalang nanikip naman ang dibdib ni Trudes.

“Oo, inaamin na namin,” si Trudes na ang nagtapat habang nasa kalunos-lunos na anyong tila malapit nang mapugtuan ng hininga. “Pero hindi kami nagnanakaw para lang sa aming sarili. Mayroon kaming inaalagaang tao sa bahay. At hindi kagaya namin, kailangan niya ng maraming bagay—mga hindi simpleng bagay—para mabuhay.”

“Kung nakagawa man kami ng sa tingin ninyo’y malaking katampalasanan,” dugtong ni Gilda na nakahanap sa wakas ng lakas ng loob para manalumpati, “tandaan ninyong ibinabalik din namin lalo na sa mga higit na nangangailangan ang mga nakaw na sinasabi ninyo. Saan nakalalapit ang mga taong iyan para mangutang nang walang kahit isang kusing na tubo kundi sa amin. Saan sila nakahihiram ng mga gamit tuwing sila’y may papiging kundi sa amin din. Sinong nilalapitan nila para magninang sa kanilang mga binyag at kasal kundi kami. At ginagawa namin iyan dahil kami’y mga aswang.”

Nagbulungan ang mga kakak. “Ngunit hanggang saan maaaring magsakripisyo nang ganyan?” tanong ng ilan. “Hanggang may ikakaya,” tugon ng mga mas may-alam. “Sapagkat kamatayan lang ang tunay na tutubos sa isang aswang,” pagbubuod sa wakas ni Don Custodio na kilalang mahusay na orador. Nilakasan lalo ng mga naroon ang kanilang mga pagkakak bilang pagsang-ayon.

“Pasukin natin sumandali mga kasama ang libingan ng mga Poblador at may ipakikita ako sa inyo,” paanyaya sa kanilang lahat ng sepulturerong si Mang Damian. Lumipad ito patungo sa isang malakastilyong musoleo at nagsuot sa isang dingding na may uka. Sumunod naman sa kaniya ang buong kawan ng mga kakak at sa loob ng musoleo, nadatnan nila roon ang mga nitsong panay tungkab ang ibabaw. “Ang mga Poblador, kung inyong matatandaan ang angkang may pinakamaraming lupang nakamkam dito sa buong San Sebastian,” ang sabi sa kanila ng matandang katiwala ng libingan. “Nang sumiklab ang himagsikan sa ating bayan, ibinaon ni Don Inocencio Poblador ang kaniyang mga kayamanan at mahahalagang papel dito sa libingan

sa pag-asang may likas na paggalang sa himlayan ng mga patay ang mga taong nabubuhay. Ngunit pinasok ito ng mga tulisan isang gabi para maghanap ng mga titulo ng lupa, salapi, at alahas. Nang matuklasan ng mga tao ang panloloob sa musoleo, sa ating mga aswang ito ibinintang. Tayo lang daw kasi ang nakagagawa ng gayong paglalapastangan sa mga patay. Ngayon mga kasama, sabihin ninyo sa akin kung may pagkakaiba ba ang pagiging aswang at pagiging ladrone kung sa atin ibinibintang ng mga tao ang pagnanakaw na ginagawa ng mga magnanakaw sa kapuwa nila magnanakaw?”

“Tila wala nga kung sa mata ng mga tao titingnan,” sagot ng isa pang kakak. “Ngunit ipinahihwatig ng inyong pagtatanong na tayong mga aswang ay dapat na ring makiisa sa mga lisyang gawain ng mga tulisan, at diyan ako labis na nababagabag.”

“Ano bang tawag mo sa ginagawa natin sa mga bangkay na ating kinukuha sa mga lamayan at ating pinapalitan ng puno ng saging?” balik na tanong ng sepultorerong kakak. “Kung tutuusin, tayong mga aswang ang pinakamatalas na kawatan. Pumapangalawa lang sa atin ang mga tulisan.”

“Diyan ka maling-mali,” salag ng isang kakak na donya na hindi na matiis ang sariling di makisali sa nagaganap na batuhan ng katwiran. “Itanong mo sa kahit sinong tao at sasabihin nila sa iyong mas nanaisin pa nilang manakawan ng bangkay kaysa manakawan ng ari-arian. Dahil anong gagawin nila sa kanilang bangkay kung iyon ay isa nang bangkay? Hindi na nila iyon mabubuhay. Ngunit ibang usapan na kung aagawan mo sila ng kanilang ari-arian.”

“Kung nais ninyong maunawaan ang pagkakaiba ng aswang sa tulisan, hayaan ninyong isalaysay ko sa inyo ang aming naging karanasang magkapatid sa mga taong labas na iyan,” alok ni Gilda sapagkat napansin niyang lumalayo na sa kanilang magkapatid ang tuon ng buong pangyayari. “Dumating noon sa harap ng aming bahay ang pangkat ng sampung kalalakihan sa pamumuno ng isang Melecio Capiral na kilala rin sa bansag na Isyong Bulag. Nagpakilala sila bilang mga hukbong kaanib ng Katipunan na nagkukuta sa kabundukan ng Tanay. Napadpad daw sila sa aming lugar upang magpalipas ng gabi.

“Bagama’t ganoon ang kanilang pakilala sa amin, halos maulol kami nang maamoy namin sa kanilang mga damit at balat ang magkahalong amoy ng pulbura, sinilabang alkohol, at tubang malapit nang maging suka na siyang amoy ng dahas. Amoy namin ang tunay nilang mga pagkatao. Nagnanakaw sila ng kalabaw para ipagbili sa mangangalakal na sangley, dumudukot ng mga babae para gahasain, at nangingikil sa mga may-ari ng malalaking sakahan.

Napagtanto rin naming sila ang pangkat na matagal nang tinutugis ni Kapitan Van Villabrille sapagkat walang pinatatawad si Melecio Capiral maging bata, babae, o matanda. Naging ugali nito ang pagkain ng atay ng kaniyang bihag sapagkat nasa atay raw ang tapang ng isang tao na naidaragdag sa tapang ng kumakain nito.

“Dahil sa aming naamoy, sabay halos na nagkulay dilaw ang aming mga balat na biglang tinubuan ng mga pulang pantal kung kaya kailangan muna naming magsitakbo patungong kuwarto upang palipasin kahit sandali ang aming init at paglalaway. Nang nahimasmasan, nagpahid kami ng matapang na pabango sa aming mga iling na pangontra sa pagkaulol at saka lang namin naharap ang pangkat ng mga kawatang naghihintay sa harap ng aming bahay.

“Tatlo sa labintatlo naming alagang pabo ang aming ipinakatay upang maipaghanda sila ng hapunang may labinlimang putahe. Matapos nilang kumain, itinanghal namin sa kanila ang isang sayneteng isinulat pa ng aming yumaong ama upang maaliw sila habang nagsisiinom ng alak. Ako ang tumugtog sa harap ng piyano habang si Trudes naman, kasama ng aming kasambahay, ang gumanap sa papel ng magsing-irog sa munting dula.

“Matapos ang aming palabas, nagsimulang magsalaysay si Melecio Capiral tungkol sa kung paanong nabawasan ng tatlong sandig ang kanilang pangkat. Ayon kay Capiral, nang magkuta ang pangkat nila sa Tayabas, tatlo sa kaniyang bataang inutusan niyang mangahoy ang naligaw sa kabundukan. Buong maghaponag naghanap ng daan pauwi ang tatlong lalaki nang makakita sila sa gitna ng gubat ng isang malaking bahay na yari sa kahoy at adobe. May nakadungaw na tatlong naggagandahang dilag sa bintana ng bahay. Inanyayahan sila ng mga itong doon na magpalipas ng gabi. Nagpaunlak naman ang kanilang mga kasama kaya’t doon na sila pinakain ng hapunan at doon na rin pinatulong. Nang mag-iikasampu na ng gabi, nagising ang tatlong panauhin sa pagaspas ng malalaking ibon. Bumangon sila para hanapin ang pinagmumulan ng ingay. Nang makarating sila sa kusina, nanghilakbot ang tatlo at tuluyan nang nabakla nang makita nila sa ilalim ng batalan ang mga naiwang kalahating bahagi ng tatlong babae na mula paa hanggang baywang. Doon nila napagtantong nasa bahay sila ng mga aswang. Pinagpalit-palit nila ng puwesto ang mga naiwang bahagi. Kaya pagsapit ng madaling-araw, nang magsiuwi ang tatlong dilag, nalito ang mga ito kung alin sa mga naiwang katawan ang tunay na kanila at dapat na balikan. At dahil mag-uumaga na, pinakiusapan nila ang tatlong lalaking ibalik sa dating pagkakaayos ang kanilang mga katawan. Nangako ang mga babaeng pakakasal sila sa tatlong

ginoo at ituturo pa sa kanila ang lahat ng mga kayamanang itinatago ng mga aswang. Dala ng awa, ipinagsauli ng tatlong lalaki ang dating pagkakaayos ng mga naiwang katawan. Dahil dito, nakabalik ang mga aswang sa dati nilang mga katawan at matagumpay silang nakapagbagong-anyo bago sumikat ang araw. Bilang ganting-loob, tinupad ng tatlong binibini ang kanilang mga pangako. Nagpakasal sila sa tatlong ginoo at matapos ang kanilang pulo't gata, inilipad nila ang kanilang mga esposo patungo sa mansiyon ng isang Tinyente Emong na hari ng lahat ng mga aswang. Sa mansiyong iyon ng kanilang hari sinasabing nakatago ang lahat ng kayamanan ng mga aswang. Isang salo-salo ang ginanap sa mansiyon bilang malugod na pagtanggap sa kanilang lahat. Nakita ng tatlong lalaking panay mga putol na daliri at tainga ng tao ang sahog ng pinagsasaluhang sabaw. Tinikman ito ng isa sa kanilang mga kasama at nang wala siyang malasahan ay nanghingi siya ng asin. Nang marinig ng lahat ang salitang asin, biglang nagpulasan buhat sa dulang ang lahat ng mga narooing aswang. Walang naiwan sa malaking bahay maliban sa tatlong lalaki kaya't malaya nilang nalimas ang lahat ng mga nakatago roong kayamanan. Pag-uwi nila sa kanilang bahay kinabukasan, nadatnan nila ang kanilang mga asawang nagbabayo ng palay na parang walang anong nangyari. Agad nilang ibinitin nang patiwari ang mga ito at pinaikot-ikot hanggang sa mahilo't magsipagduwal. Ngunit dahil matindi ang kapit ng mga inaalagaang parasito na siyang sanhi ng kanilang pagiging aswang kaya hinambalos pa nila ng dos por dos ang kanilang mga asawang babae hanggang sa iluwa ng mga ito ang mga inaalagaang mutya. Sumuka ng itim na sisiw ang isang babae, puting palaka naman ang iniluwa ng ikalawa, at pulang alakdan ang sa pangatlo. Inihagis ng kanilang mga esposo sa apoy ang mga nagsilabas na nilalang upang ang mga ito'y hindi na makabalik sa mga dating tirahan. Simula noon, namuhay na bilang mga huwarang Kristiyanong may takot sa Diyos ang kanilang mga esposa. Hindi na rin nagbalik sa kanilang pangkat ang tatlo nilang sandig dahil batid nilang maaari na silang mamuhay nang masagana sa kayamanang nakuha nila buhat sa mansiyon ni Tinyente Emong. Ngunit batid din nilang higit silang mapalad sa pagkakaroon ngayon ng mabubuti't masunuring kabiyak.

“Doon nagwakas ang salaysay ni Capiral na sa katotohana'y pinuno ng mga tulisan. Nang matapos ang aming masayang inuman, inihatid na namin sila sa kanilang tulugan. Sa sarili naming silid, pinakikinggan namin ang kabog ng kanilang mga dibdib anupa't alam naming hindi talaga natutulog sa kanilang mga higaan ang aming mga panauhin. Bagkus, pinakikiramdaman nila ang kanilang paligid, hinihintay kung kailan kami matutulog upang maisagawa

ang kanilang maaitim na balak. Nang mag-iikasampu na ng gabi, tahimik silang nagsilabas sa kanilang silid at handa nang isagawa ang pagnanakaw at paglugso sa aming mga puri. Sa may hagdan, nasalubong nilang naglalakad ang tatlong pabong maiingay na inakala nilang multo ng tatlong pabong aming ipinakatay. Sinundan nila ang tatlong pabo sa pag-aakalang ihahatid sila nito sa pinakatatago naming kayamanan. Sumunod ang sampung lalaki sa tatlong pabo hanggang sa labas ng aming bahay. Ngunit nang makalabas na ng pinto, labintatlo at hindi na lamang tatlo ang mga pabong makikitang naglalakad pabalik sa kanilang kulungan. Sa ganito, muling nakompleto ang bilang ng kanilang kawan. Dahil nakiisa na nang tuluyan ang mga tulisan sa mga pabo kaya sinamsam na rin namin ang kanilang salapi, alahas, riple, at mga kabayo. Sa gayon, naganap ang una naming pagnanakaw.”

Labis na namangha ang mga kakak sa narinig na salaysay. Dahil dito, ipinakuwento na rin nila kung paanong tuluyang nabulid sa gawain ng pagnanakaw ang magkapatid. Magkasalit na isinalaysay nina Gilda at Trudes ang kanilang sunod-sunod na panloloob sa asendero, sa sangley na may-ari sa pagawaan ng sigarilyo, at sa Mahal na Birhen na tumigil na raw sa pagrosaryo simula nang manakawan. Ito rin kung tutuusin ang mga kuwentong isinalaysay kanina ng tatlong saksing manang at inuulit na lang ng magkapatid na kakak. Ngunit dahil isinasalaysay ito sa pangalawang pagkakataon mula sa pananaw ng mga mismong magnanakaw kaya’t ang mga kuwento ng pandarambong ay naging mga kuwento ng pakikipagsapalaran.

Ngunit dahil lumalalim na ang gabi at ilang sandali na lang bago magmadaling-araw kaya ibinigay na ng ibong Dimagupiling ang mga takdang lugar na dapat puntahan ng mga nagpupulong na aswang. Gamit lang ang kaniyang pang-amoy, kayang ituro ng Senyor kung sa aling bahay sa aling nayon may hinog nang katawan, na ibig sabihin ay may nakaratay dahil sa tuberkulosis, may bagong silang, at may naghihingalo at malapit nang mamatay. Amoy sunog na bukayo ang bahay ng una, amoy espasol ang ikalawa, at amoy kulantro naman ang bahay ng ikatlo. Dahil dito, walang may tuberkulosis sa bayang ito ang hindi nakaranas na hindi madalaw ng mga aswang. Hanggang sa ipakilala ng mga Amerikano ang gamit ng antibiotiko bilang mabisang gamot sa tuberkulosis. Ipakikilala rin nila sa mga katutubo ang mabisang sistema ng sanitasyon anupa’t lubhang bubulusok ang bilang ng kamatayan sa kapuluan. At sa ganito manganganib na malipol ang bilang ng mga aswang hanggang sa sila’y maging mga alamat na lang.

Ngunit dahil sa malayong hinaharap pa magaganap ang mga bagay na ito, nagsilipad ang mga kakak patungo sa mga rutang dapat nilang puntahan.

May mga lumipad patungo sa ospital na nasa kabesera ng bayan. Tatlo sa mga pasyenteng nakaratay doon ang di na aabutin ng umaga. Kumampay ang iba patungo sa direksiyong pinagmumulan ng usok, isang buong nayon ang sinusunog ng mga sundalong Amerikano. Dapat nilang maunahan si Kamatayan sa mga katawang ito dahil panis na para kanila ang pagkain kung hindi nila ito madaratnang buhay. Magkagayon man, puwede pa rin nila pagtiyagayaan ang anumang napanis dahil hindi sila nagsasayang ng pagkain. Maraming aswang ang nagugutom. Kaya pinahayo silang lahat maliban sa magkapatid na Uriarte.

“Germinigilda at Gertrudes, dahil sa inyong mga lisyang pagkilos kung kaya inilagay ninyong dalawa ang buong kapatiran sa peligro,” hatol ng senyor at ng iba pang matandang kakak na nagpaiwan sa dakong iyon. “Dahil dito, bilang parusa, kayong dalawa’y muling mapailalim sa pangangalaga ng sigbin.”

Isang aso na kasinlaki ng bisiro ang iniluwa ng dilim. Mukhang aso pero mukha ring kambing sa isang banda depende kung saang anggulo titingnan. Batid ng magkapatid ang bigat ng parusang ipinataw sa kanila ng matatanda.

“Narito si Hermes na mag-aalaga sa inyong dalawa,” pakilala ni Kabesang Kulas sa sigbin. Tiningala ng malaking aso ang dalawang ibon sa kanilang sanga. Tila hinihintay na silang bumaba para masimulan na ang mga dapat masimulan. Malakas ang pang-amoy ng sigbin. Naaamoy nito ang anumang nais at kailangan ng kaniyang inaalagaan. Kaya hindi na dapat sabihin at ipaalam. Ang sigbin na ang maghahanap niyon para sa kanila at maghahatid nito sa mismong harapan nila. Dahil iyon ang kaniyang tungkulin. Ang magkaroon ng ganitong tagapag-alaga ang parusa sa magkapatid.

Pero anong bago? Isang sigbin na ang dating nag-alaga sa magkapatid na kawatan bilang parusa. Kaya batid na nila kung paano nito sila aalisan ng laya, ng galing, ng sariling pagkukusa, ng kasiyahan na gamitin ang sariling kakayahan para isagawa ang mga pangangahas na nais nilang gawin. Na kung pinayagan nila noo’y nagbunga sana ng kanilang paralisis. Isusubo na lang sa kanilang bibig ang nais nilang kainin. Anupa’t naging mga aswang pa sila kung di naman sila makapangang-aswang. Mabuti pang pinutulan na lang sila ng mga pakpak bilang parusa.

Agad silang nagsilipad na simbilis ng limbas para hiwain ang maalinsangan at nangangapal na hangin pabalik sa sarili nilang bahay. Yaman din lang na ang sigbin na ang maghahanap ng kanilang pagkain sa gabing ito. Pero katulad ng naunang sigbin na buto lang pala ng ulikba ang remedyo, makahahanap

din sila ng paraan para sa isang ito. Iyon ang ipinangako nila sa kanilang mga sarili.

Samantala, magmamadaling-araw na kung kaya't si Maria Clamodio at hindi si Elang Uleng ang humarap sa hukbo ng mga armadong kalalaking nasa harap ng kanilang bahay. Abot batok ang haba ng kanilang buhok. Nakahimpil sila sa harap ng bakuran habang hinihintay kung kailan sila patutuluyin nitong dilag na ang suot ay tila nanggaling sa isang sayawan. Tangan ng dalaga ang isang ilawang kingke kaya't makikita ang tingkad ng bagong ternong may nakaibabaw na patadyong na lila at dilaw ang mga kulay. Nakakuwintas naman sa kaniyang leeg ang rosaryong may gintong krusipihon na parang dito humuhugot ng lakas ng loob.

Nagpakilala ang tumatayong pinuno ng hukbo sa tawag na Supremo. Ang kaniyang hukbo na binubuo ng mga lalaking nakaradilyo at botas de montar, may sukbit na balaraw, revolver, at riple sa magkabilang baywang. Mga kawal daw lahat ng Katipunan. Nanggaling sila sa kanilang kampo na kung tawagi'y Dimasalang. Papunta sila sa Maynila upang sumuko at makipagkasundo na sa gobyerno. Napadpad lang sila sa gawing ito ng gubat sa paghahanap ng bahay na maaaring hingan ng kaunting tulong na bigas at bubong na pansamantalang masisilungan.

Ngayong kaharap na niya itong lalaking mukhang Kristo ng mga katutubo, naisip ni Maria Clamodio na sana'y hindi na lang siya nagbukas ng pinto. Sana pala'y nagkulong siya at nagkandado nang mabuti. Dahil bago ang gabing ito, tiwala siya sa kaniyang buhay kapiling ang dalawa niyang amo, na ang lahat ay nangyayari dahil sa isang mas mataas na dahilan. Na kung hindi uukol, di bubukol. Kaya walang nawawala sa kaniyang pagkatao. Kaya wala talagang dapat hanapin. Subalit ang lalaking ito na may maningning na mukha na lalong pinagluluwalhati ng hawak niyang ilawan simula ngayon ang mag-iiwan sa kaniyang loob ng isang kawalan. Hindi pa ito alam ni Maria na tinatawag ding Elang, subalit sa kaniyang gagawing pagtangga sa kaharap na ginoo magsisimula ang isang buong buhay na pagsisisi.

Hindi siya maaaring mahulog. Kaya hindi rin siya dapat magtiwala. Hindi agad. Mahirap nang matukoy kung sino ang mga bandolero at kung sino ang mga tunay na sundalo sa panahong ito. Isa pa'y wala rito ang mga may-ari ng bahay.

Tiniyak ng Supremong hindi sila gagawa ng anumang dahas kahit pa sila'y tanggihan. Sapagkat ayon sa kanilang batas, alin mang sundalo hanggang

sa mga pinuno ay walang pahintulot mangahas umakyat o pumasok sa alin mang bahay na walang pahintulot ang may-ari. Ipinag-uutos ito sa panahon ng kapayapaan at gayon din sa panahon ng pakikidigma.

“Kung gayon, hintayin n’yo na lang dito sa labas ang aking mga amo. Hindi lalao’t magsisibalik din ang mga iyon galing sa kanilang paglilimayon,” pagtitiyak ni Maria Clamodio. At bago magbalik sa loob ng bahay upang ikandado ang pinto, nakiusap ang dalaga sa mga naroroong galawin na nila ang kahit anong makita sa paligid huwag lang ang mga nananahimik na pabo.

Dinig ng hukbo ang habanerang pinatutugtog mula sa loob ng bahay na malamang ay kanina pa pinakikinggan nitong masungit na babae. Ang habanerang alam nilang kinakanta rin ng mga rebolusyonaryo sa bayan ng Mehiko.

*Si a tu ventana llega una Paloma,
Trátala con cariño, que es mi persona.
Cuéntale tus amores, bien de mi vida,
Corónala de flores, que es cosa mía.*

Kung nalalaman lang ng hukbong ito na ang habanerang ito rin mismo ang tutugtogin at sasayawin sa kasiyahang pupuntahan nila sa Maynila. Kung saan sila bibitagin at darakpin ng mga Amerikanong may pakana kung paano silang lahat masusukol. Ito rin ang awiting huli nilang maaalala bago silang lahat bitayin. At maaalala rin nila kahit paano ang bahay na ito sa gitna ng gubat na hindi nila inaasahang karirangan ang awit tungkol sa mga kalapating sugo ng pag-ibig.

*Ay, chinita que sí!
Ay, que dame tu amor!
Ay, que vente conmigo,
Chinita, a donde vivo yo!*

Samantala, habang hindi pa nagaganap ang alinman sa mga bagay na ito, inutusan ng Supremo ang kaniyang mga kawal na ibaba ang kanilang mga armas at itali ang kanilang mga kabayo. Dahil dito nila sama-samang hihintayin ang pagdating ng mga may-ari ng bahay. Lubos siyang umaasa na kung tunay na mga taong may mabuting loob ang mga nakatira rito’y makakakain sila’t makakatulog nang maayos bago man lang tumulak uli paluwas ng Maynila.